

הרודיון – מכלול אדריכלי רב-תפקודי

אהוד נצר

במאמרו המאלף, 'הר המלך – הרודיון',¹ מגדיר רפאל ינקלביץ את הרודיון כמבצר וכעיר. כדבריו: 'מאוחר יותר בנה הורדוס באותו מקום מבצר לזכר המאורע וקרא לו על שמו הרודיון... הורדוס החשיב מאד את המקום וציווה לקוברו שם. לרגלי המבצר בנה הורדוס עיר, אשר לקראת סוף תקופת בית-שני היא נזכרת כמרכז של טופארכיה'.²

הגדרתה של הרודיון כמבצר או מצודה מלכותית שכיחה ביותר בין החוקרים,³ אך לאור החפירות שנערכו באתר ולאור התקדמות במחקרה של הרודיון נראה לנו כי יש מקום להערכה מחדש של הגדרתה.⁴

הרודיון הוא שילוב אינטגרלי, יוצא-דופן, של פונקציות שונות ומגוונות אשר יוסף בן-מתתיהו היטיב למנותן ולציין: יד לנצחוננו של הורדוס במקום; יד לשמו של המלך; ארמון למלך. לבני-משפחתו ולידידיו; מבצר; מקום קבורתו של המלך; בירת טופארכיה.⁵ הוא מתאר את ההר בפירוט ומזכיר בקצרה את המבנים אשר למרגלות ההר בדמות עיר: 'על פני המישור מסביב היו בנינים שלא נפלו משום עיר...'.⁶ ניתוח השרידים והממצא באתר, על רקע כלל מפעלי הבניה של הורדוס, מלמד אותנו כי הרודיון היה מכלול אדריכלי אחד, אדיר כממדיו, שתפקידו הראשי היה לשמש ארמון. גם אם הרצון להנצחה וההחלטה להיקבר במקום היו נקודת המוצא לבניין האתר, הרי הרעיון להקים במקום ארמון-קִיץ נרחב ומפואר היה בוודאי הכוח המניע העיקרי בבניין האתר כ-17-24 שנה לאחר הקרב הגורלי בשנת 40 לפנה"ס.

שילוב מבצר בתוך המכלול הענק היה, לדעתי, פועל יוצא מעצם הקמת המכלול. בניגוד לארמונות החורף ביריחו, אשר נהגו מקרכת שניים-שלושה מבצרים סמוכים (אשר בחלקם, לפחות, שימשו גם כארמונות),⁷ אליהם ניתן היה להימלט בקלות בעת צרה, נראה כי בסביבתה הקרובה של הרודיון לא היה כל מבצר של ממש. מכאן הצורך בקיום מבצר (או מבנה מבוצר) במקום, לעת צרה. מכל מקום,

1 קתדרה, 20 (תמוז תשמ"א), עמ' 23-28.

2 שם, עמ' 26-27.

3 וכדוגמא בלבד, G. Foerster, 'Herodium', M. Avi-Yona (ed.), *Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*, Jerusalem 1976, pp. 502, 507

4 הדברים הנכתבים כאן באו לידי ביטוי בפרסומים הבאים: א' נצר, 'נתוח ארכיטקטוני ארכיאולוגי של הבניה מימי הורדוס בהרודיון ויריחו', עבודה לשם קבלת התואר דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים 1977, פרק ר'; הנ"ל, 'מפעלי הבניה של הורדוס – צורכי הממלכה או צורך אישי (דיון)', קתדרה, 15 (ניסן תשמ"ם), עמ' 42, 63-64; הנ"ל, הרודיון, ירושלים 1980, בעיקר עמ' 61.

5 בצדק מציין ינקלביץ (שם, עמ' 27) כי הרודיון נזכרת כבירת טופארכיה בקונטקסט של סוף תקופת בית-שני. קדמוניות היהודים, ט"ו, 325.

7 המדובר בקיפרוס, דוק ואולי אף במצודה בנוסייב אושירה (הסמוכה ביותר לאתר ארמונות החורף) וראה להלן, הערה 8 וכן א' נצר, נוסייב אל אושירה, יריחו, ירושלים 1978, עמ' 58.

בהרודיון לא נתקיים מבצר כלשהו קודם לימיו של הורדוס, בניגוד לקבוצת מבצרי המדבר (אלכסנדריון, דוק, קיפרוס, הורקניה, מכוור ומצדה) שנבנו כבר על-ידי החשמונאים.⁸ גם תיפקודה של הרודיון כבירת טופארכיה עשוי היה להיות פועל יוצא של בניינה, תוך ניצול אפשרי של הצוות הנאמן למלך אשר שהה בה ודאי דרך קבע. הרודיון התחתית, מכל מקום, איננה עיר אלא מכלול מלכותי, אשר בראש וראשונה היווה חלק אינטגרלי של הארמון הנרחב על שירותיו.

נציין כי הר הורדוס (או 'הר המלך', באם קלע ינקלביץ למטרה), שהוא חלק בלתי-נפרד של המכלול הענק המשתרע על-פני כ-200 דונאם, הוא בעצמו שילוב של פונקציות שונות: ארמון, מבצר, נקודת תצפית ומונומנט.⁹ ביצור היה אפוא רק אחד מהיעודים שמילא 'ארמון מבצר ההר' (כפי שנראה לנו אל-נכון לכנותו). בעוד שהרודיון התחתית היתה בעיקרה ארמון שאף בו נשתלבו פונקציות שונות, כמו ניהול ענייני הטופארכיה ונראה כי אף אחוזת הקבר נשתלבה כאן.¹⁰ ייחודו האדריכלי של 'ארמון מבצר ההר', עוצמתה של הרודיון כמכלול אדריכלי אחיד, שילוב הפונקציות השונות באתר והרעיון לבנות כאן ארמון-קיץ, אחוזה כפרית, על סף המדבר ובה מים וגנינות — כל אלה הינם ביטוי נאמן לתפישתו האדריכלית הרחבה של הורדוס המלך.

8 וראה: ד' משל, המבצרים השולטים על יריחו וזיהויים, יריחו (לעיל, הערה 7), עמ' 35. וכן י' צפירי, 'מבצרי המדבר של יהודה בימי בית שני', קדמוניות, 30-31 (1975), עמ' 41-53. יתכן שמצודת דוק קדמה לימי השושלת החשמונאית.

9 באם לא יימצא קברו של הורדוס בהרודיון התחתית (אם כי לפי הנתונים המצויים בידינו כיום רבים הסיכויים כי אחוזת הקבר אכן נמצאת באזור זה — וראה להלן, הערה 10), הרי יתכן שההר שימש גם מקום הקבורה. 10 בקירבת הבניין המונומנטאלי, שנחשף מדרום לברכת המים הגדולה. בעונת החפירות 1980 נתגלתה כאן קבוצה של אבני-גזית מפוארות אשר הוזזו ממקומן בידי החושבים הביזאנטים ושימשו לבניין כנסיה. אבנים אלו היוו במקורן חלק ממונומנט מפואר נוסף (על הבניין המונומנטאלי) — אולי בית הקבר עצמו.

זכרונות צבי יהודה – מקור לתכניות להקמתה של חוות-הלימוד הציונית הראשונה

בן-ציון מיכאלי

מאמרה המעניין של מרגלית שילה, 'התכניות להקמת חוות-הלימוד החקלאית הציונית הראשונה והביקורת עליהן',¹ מעיד על כך שהמחברת טרחה הרבה בחיפוש אחר חומר ארכיוני הנוגע להכנות הרבות והממושכות שנעשו לפני הקמתה של חוות כנרת. אולם נעלם ממנה מקור אותנטי חשוב – עדותו של איש שהוכנס בסוד תפקידו של משה ברמן בהקמתה של החווה, היה שותף בפסיעות הראשונות להקמתה בדלייקה, בלבטיה הראשונים של החווה לאחר הקמתה ואף היה פעיל במשבר הראשון שפרץ בין ברמן לבין פועלי החווה.

עדות זו היא ספר זכרונותיו של צבי יהודה (אומן, רוסיה 1887 – נהלל, 1964),² איש העלייה השנייה ולימים ממיסדי נהלל. שם הוא מספר על ראשית קשריו עם ברמן בחוות בן-שמן ועל הצעת ברמן לצבי יהודה ללכת עמו להקים חווה לאומית בדלייקה 'כתנאי שהדבר יהיה סוד בינינו... עד בוא מועד'.³ עדותו של צבי יהודה מעמידה את הדברים על דיוקם, משום שהוא לקח חלק פעיל בתכניות ובאירועים השונים. ברצוני להעיר על מספר עניינים בהם דן המאמר, בעיקר מתוך הסתמכות על זכרונותיו של צבי יהודה.

בעמ' 200 כותבת-שואלת המחברת:

ראויה לתשומת-לב גם העובדה שגם אם היה ידוע כי את התכנית חיבר ברמן, אף כי הדבר לא צוין ב'די ועלט' ולמרות שברמן עסק בשיפוץ הח'אן והכשרתו למגורים, לא התייחס תזכיר 'החורש' הראשון לאישיותו ושמו אף לא נזכר בו. הייתכן שציבור פועלי הגליל לא ידע כי ברמן הוא המיועד לנהל את החווה? האם חשבו בכ"ה בניסן [תרס"ח, תאריך כתיבת התזכיר הראשון על-ידי 'החורש'] שהם הם אלה שנועדו לעבוד בחווה הציונית הגלילית הראשונה ולפיכך לא הזכירוהו כלל, כדי לא לקלקל את היחסים ביניהם מלכתחילה? על שאלות אלה ורבות אחרות הקשורות בארגון 'החורש' לא מצאתי תשובה, לפי שהחומר התיעודי שנשתמר מקבוצה זו מועט ביחס ואין בו תשובות מספקות לשאלותינו.

אנסה לסייע במתן תשובות.

א. ההכנות לעלייה לדלייקה נעשו בסודי-סודות והסוד נשמר עד יום בואם של פועלי יהודה אל הגליל למטרת כיבוש של אדמת דלייקה. רופין לא רצה לתת פומבי לנושא זה. כך הוא נהג גם כאשר חתם על חוזה ההתקשרות עם ראשוני אום-ג'וני; רופין הפציר באנשים 'שלא ייעשה לדבר פרסום בעיתונות שמא ינופח הנסיון הצנוע ויעורר בעולם הציוני סערה כמעשה חדש'.⁴

ב. מכאן יובן כי בואם של פועלי יהודה לכבוש את אדמת דלייקה אכן היה הפתעה גמורה לפועלי הגליל. שבוע ימים קודם-לכן לערך התקיימו בבית הפועלים של פתח-תקוה שירה וריקודים, בהיוודע שפועלים אחדים הולכים אל הגליל להקים חווה. 'השירה והמחולות נמשכו עד שעה

1 קתדרה, 19 (ניסן תשמ"א), עמ' 181-203.

2 צ' יהודה, חייו ופועלו, הוצאת המשפחה תשכ"ו.

3 שם, עמ' 21-28. את תמצית עדותו של צבי יהודה הבאתי בספרי: החוות החקלאיות, תל-אביב 1977, בפרק על חוות כנרת.

4 א' רופין, פרקי חיי, כ, תל-אביב תש"ז, עמ' 81.

מאוחרת בלילה.⁵ אבל כתנאי התחבורה של הימים ההם אפשרי היה שהשמועה לא תגיע אל חברי 'החורש', אלא בעת שרגליהם של פועלי יהודה עמדו על אדמת הגליל. התכנית להקמת חווה בדלייקה היתה ידועה לפועלי הגליל, אבל העיתוי בא להם כפתאומיות, וכך גם מינויו של ברמן.

ג. תמוה שהמחברת מייחסת לאנשי 'החורש', על-פי תזכירם הראשון, חשד שנמנעו מהזכרת שמו של ברמן, 'כדי לא לקלקל את היחסים ביניהם מלכתחילה'. חברי 'החורש' היו בעלי עקרונות ואילו ידעו שברמן מיועד לנהל את חוות דלייקה, דבר לא היה מונע מהם להתנגד לו. בשעה שנכתב התזכיר הראשון (כ"ה בניסן תרס"ח) טרם ידעו אנשי 'החורש' דבר אודות מועמדו של ברמן לנהל את חוות דלייקה, אולם כ"י בסיוון, תאריך תזכירם השני, כבר נתגלה הסוד וכזוכרם לברמן את העסקת הפועלים הערביים בנטיעת יער בן-שמן, הם תקפו אותו קשות.

צבי יהודה מספר: 'קבלת הפנים מצד ותיקי פועלי הגליל... לא היתה חברית ביותר. הם שאלו: "באיזו רשות באתם? העבודה הזאת שייכת לפועלי הגליל, לא ניתן לכם לעלות על אדמה זו" והם מתריסים: "ומי הוא מנהל העבודה שלכם? אין לנו אימון בו ולא ניתן לו להיות בגליל!"'.⁶

ד. כתוב לעיל 'שברמן עסק בשיפוץ הח'אן והכשרתו למגורים'. משתמע מכאן שהדבר נעשה לפני שבאו פועלי יהודה, ולכאורה יכלו פועלי הגליל לנחש לפיכך שכרמן נועד לנהל את החווה. אבל דבריו של צבי יהודה מפריכים הנחה זו, וכך הוא מתאר את יומם הראשון בדלייקה: 'החברים התחלקו לשתי קבוצות עבודה, האחת ניקתה את בנין החאן מערימות הזבל שהצטברו בו והשנייה החלה לסקל אבנים...'.⁷

בדברים אלה יש תשובות מספקות לשאלותיה של המחברת: פועלי הגליל אכן לא ידעו מראש כי ברמן נועד לנהל את חוות דלייקה. לא הרצון לשמור את העבודה בדלייקה לעצמם היה המניע שלהם להתנגדותם לברמן. הם לא הסתירו רצונם זה.

ברצוני לתקן שלושה שיבושים שנפלו במאמר:

א. בעמ' 198 כתוב: 'שני תזכירים שעניינם הקמת חוות דלייקה חיברו חברי אגודת "החורש"... התזכיר הראשון נכתב בכ"ה בניסן תרס"ח, והשני נכתב ערב העלייה לקרקע על אדמת כנרת'. בתאריך של התזכיר השני חל שיבוש. בעמ' 200 נאמר כי התזכיר השני נכתב ביום " בסיוון. הואיל ולפי עדותו של צבי יהודה חלה העלייה על אדמת דלייקה למחרת חג השבועות, היינו ביום ד' בסיוון.⁸ יש לקבוע שהתזכיר השני נכתב לאחר העלייה על אדמת כנרת ולא כפי שכתוב — ערב העלייה.

ב. בעמ' 200 כתוב שקבוצת פועלי יהודה, שהלכה לכבוש את דלייקה, 'נשארה בחג השבועות כימה'. נאמן עלי צבי יהודה, המעיד שהוא וחבריו הגיעו למנחמיה (או מלחמיה) בערב חג השבועות, הם נשארו שם עד למחרת יום השבועות.⁹

ג. בעמ' 182 ניתנת תמונתם של רופין ושל טהון, על-ידי התמונה צוין: 'ארתור רופין עם מזכירו יעקב טהון'. יעקב טהון לא היה מזכירו של רופין, אלא סגנו וממלא-מקומו ולאחר גירושו של רופין מן הארץ (ב-1916), היה טהון מנהל המשרד הארצישראלי.

5 צ' יהודה (לעיל, הערה 2), עמ' 26.

6 שם, שם, עמ' 28.

8 שם, עמ' 27.

9 שם, שם.